

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРАДИГМИ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ УКРАЇНИ

Кушпетюк О. І., Філіпович М. Б.

ВСТУП

З моменту здобуття незалежності України всі її сфери зазнали змін. Не оминули реформи та реорганізації і сферу освіти та науки. Українське суспільство потребувало не лише відриву від радянських систем та вимог, але й стала нагальна потреба оновлення та влиття у європейський та загальносвітовий освітньо-науковий простір. У свою чергу це зумовлювало появу різного роду течій, які не завжди однозначно сприймалися вітчизняною громадськістю. За понад тридцять років реформи зазнали чимало векторів освітнього простору – від дошкільних закладів до сфери підготовки наукових кадрів. Особливо відчутними стали зміни розпочинаючи з 2016 року, коли вступив у дію новий Порядок підготовки докторів філософії.

Одним із перших досліджень на цю тематику був науковий доробок Спіріна О., Носенко Ю. та Яцишин А., у якому автори діляться організаційно-педагогічними умовами для якісної підготовки майбутніх докторів філософії в Інституті інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України¹. Наголошуючи на тезі, що підготовка фахівців вищої кваліфікації по праву визнається однією з найбільш авторитетних галузей вітчизняної освітньої системи науковці приходять до висновку про необхідність модернізації та оновлення підходів у їх підготовці.

Найбільш ґрунтовною щодо теоретичного осмислення проблем реформування сфери підготовки кадрів вищої кваліфікації, на нашу думку, є робота Регейло І.². Дослідниця у своїй монографії спробувала висвітлити тяглість процесу підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру, сформувавши при тому обґрунтовано прогностичні тенденції з визначенням шляхів використання найбільш продуктивних ідей вітчизняного досвіду та зарубіжних країн у цій сфері.

¹ Спірін О., Носенко Ю., Яцишин А. Сучасні вимоги і зміст підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Інформаційні технології і засоби навчання, 2016, Том 56, № 6. С. 219–239.

² Регейло І. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття: монографія. К.: Освіта України, 2014. 704 с.

При тому дослідниця на основі здійснення теоретичного аналізу європейського освітнього простору визначила тенденції докторської підготовки: правову, реформаторську, пріоритетну, організаційно-освітньої динаміки, організаційно-управлінську; здійснення наукового керівництва, відповідальності, інтернаціоналізації, мобільності навчання³. Зважаючи на те, що учасники Міжнародного тематичного семінару «Організація та профіль докторської підготовки», що відбувся 11–12 березня 2013 р. в Університеті Святого Духа м. Каслік, Ліван, дійшли висновку, що немає єдиної європейської моделі докторантури і єдиної структури докторантури на думку Регейло І. все ж таки слід захищати різноманітність цих моделей у європейських країнах і зменшити надмірне їх регулювання.

Вивченням кращих практик ЄС з метою імплементації їх в освітню сферу України займається Напрошвілі Г., при тому він також зазначає, «що кожна країна ЄС діє, виходячи із власної трактовки положень Болонської декларації»⁴.

Аргументованим та глибоким є дослідження Ісакової Н. про глобальні та національні виклики у сфері відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України⁵. Аналізуючи дані національної статистики, законодавчі документи, вторинну інформацію автор спробувала визначити ефективність підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з врахуванням світової тенденції у даній сфері та з'ясувала системні (характерні) ознаки української моделі, за якими вона відрізняється від існуючих моделей економічно розвинених країн.

На думку Фаст О., яка у своїй статті аналізувала європейські освітні політики щодо забезпечення якості підготовки добувачів наукових ступенів, еквівалентних PhD, слід враховувати виявлені тенденції розвитку докторської освіти (восьмий рівень Національної рамки кваліфікацій) та ключові індикатори оцінки її якості, які найчастіше практикуються у закладах вищої освіти у ЄС: наукові публікації здобувачів наукових ступенів, еквівалентних PhD, прогрес

³ Регейло І. Тенденції докторської підготовки в європейському освітньому просторі. https://chtyvo.org.ua/authors/Reheilo_Iryna/Tendentsii_doktorskoi_pidhotovky_v_Yevropeiskomu_osvitnomu_prostorii/

⁴ Напрошвілі Г. Проблеми та перспективи розвитку системи вищої освіти в країнах ЄС. *Modern Science – Moderni věda*. 2020. – № 3. С. 113–118.

⁵ Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. *Science and Science of Science*. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

у написанні наукової кваліфікаційної праці, кваліфікаційний рівень професорсько-викладацького складу тощо⁶.

Провівши аналіз діяльності аспірантури в Україні за 2010–2018 рр. Вавіліна Н. звертає увагу на те, що спостерігається тенденція значного скорочення загальної кількості аспірантів і докторантів, а також частки тих, хто закінчив аспірантуру з захистом дисертацій. Причинами цього на думку Вавіліної Н. є «передусім відсутність ефективних стимулів залучення талановитої молоді України у сферу науки. Формування кадрів вищої кваліфікації у вітчизняних аспірантурі та докторантурі не відповідає сучасним вимогам української економіки та викликам глобальної економіки знань та інновацій»⁷.

У зв'язку з вторгненням росії в Україну з'явилися нові дослідження пов'язані з потребою внесення змін не лише у структуру, але й наповнення новим змістом, зокрема у своїй статті Панфілов О. та Савченко О. наголошують, «що хоча національну безпеку не можна забезпечити лише засобами освітньої політики, але й неможливо гарантувати поза простором освіти»⁸.

Повномасштабне вторгнення та поява нових реалій – військовий стан змусила науковців до переосмислення змін у науковій сфері. За час війни з'являються напрацювання, що досліджують вплив воєнного стану на соціально-економічну, суспільну та наукову сферу. У 2022 році виходить монографія у якій колектив авторів здійснив спробу дослідити трансформації та виклики, що постали перед освітньо-науковою сферою, що буде втрачено назавжди, а що потребує кардинальних змін, як можна враховувати здобутий досвід і які очікувані перспективи⁹.

⁶ Фаст О. Тенденції інноваційного розвитку докторської освіти в європейському просторі вищої освіти. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 92. 2020. С. 96–102.

⁷ Вавіліна Н. Підготовка наукових кадрів як основа формування інтелектуального капіталу країни. Наука, технології, інновації. 2019, № 4. С. 16–27.

⁸ Панфілов О., Савченко О., Освіта як чинник забезпечення національної безпеки держави. Політологія. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. № 1 (48) 2021. С. 157–159.

⁹ Освіта, наука, наукові дослідження під час воєнного стану : Колективна монографія. Рига, Латвія : «Baltija Publishing», 2022. – 374 с. : іл.

1. Трансформація юридичних норм та понять у сфері підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації

Зі здобуттям незалежності Україна стала готувати самостійно свої науково-педагогічні кадри і створювати умови для здобуття наукових ступенів. Це призвело до того, що підготовці здобувачів через аспірантури стали приділяти більшу увагу і вимагати вже більш якісного її закінчення, а саме з закінченням у зв'язку з захистом дисертації. Станом на 2015 рік ефективність аспірантури по Україні в середньому становила 37 відсотків. Ще 30 відсотків захищалося протягом кількох років після закінчення аспірантури. І третина не досягала мети – перейшовши, здебільшого, в інші сфери економічного та соціального життя.

Однак, той відсоток який забезпечував ефективність аспірантури дозволи більшості класичних закладів вищої освіти, як і академічних установ забезпечувати свій науковий та науково-педагогічний якісний склад саме з успішних випускників аспірантури. Процес підготовки наукових кадрів супроводжувався нормативними документами, зокрема «Положенням про підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» № 309 1 березня 1999 р. Як зазначалось у преамбулі дане Положення регламентувало діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Згідно статті 1 аспірантура і докторантура були формами підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації¹⁰.

При тому слід зазначити, що орієнтуючись на європейський простір даний порядок досить вдало відповідав існуючим нормам у європейському освітньому просторі, хоча і мав певні радянські складові, такі як кандидатські спити. У більшості країн Європи науковий ступінь пов'язується перш за все не з освітою, а досягненнями дослідника у певній галузі науки, має особливий статус і надається за НАУКОВІ досягнення, що включають проведення дослідження, написання дисертації, монографії або статей та атестацію, тобто захист. Про освітню складову зазвичай не згадується, або вона є така, що сприяє при потребі, перш за все, науковій діяльності.

Розпочинаючи з 2016 року, з моменту коли у сфері підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів стали впроваджуватися реформи якимось непомітним стала заміна поняття «наука» на поняття

¹⁰ Постанова КМУ № 309 від 1 березня 1999 р. «Про затвердження Положення про підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-99-%D0%BF#Text>

«освіта», в обіг вводяться такі поняття як «доктор філософії» та «освітньо-наукова програма». Вже у статті 1 «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)» (надалі – Порядок підготовки) вказується, що цей Порядок визначає механізм підготовки здобувачів вищої ОСВІТИ на третьому (освітньо-науковому) та науковому рівнях вищої освіти з метою здобуття ступеня вищої ОСВІТИ доктора філософії та доктора наук відповідно¹¹. Тобто мова вже не ведеться про сферу підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів, а про підготовку здобувачів вищої освіти.

Цікавим є те, що поступово в нормативних документах відбувається заміна понять «наукового ступеня» на «освітній рівень», «захист дисертацій» на «захист здобувачі третього рівня освіти». Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначено, що аспірант – це вчений, який проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження у рамках підготовки в аспірантурі у закладі вищої освіти/науковій установі для здобуття ступеня доктора філософії¹².

Не дає визначеності щодо того, що присуджується здобувачеві – «науковий ступінь» чи «освітній рівень» і «Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44. Дивним видається, що вводиться термін ОСВІТНЬО-науковий, а не НАУКОВО-освітній, оскільки, здавалось би, мав би бути акцент саме на наукову складову, якщо стоїть мета реформувати сферу підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації. Однак у Порядку підготовки повсюдно черговість здійснюється саме наступним чином освітньо, а далі наукова, що дозволяє робити відповідний висновок про прерогативи які закладав нормотворець.

Пунктом 21 передбачено наступне – «Невиконання індивідуального *навчального плану*, зокрема порушення строків його виконання без поважних причин, передбачених законодавством, порушення умов договору або академічної доброчесності

¹¹ Постанова КМУ від 23.03.2016 № 261 «Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

¹² Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

є підставою для ухвалення закладом рішення про відрахування аспіранта (ад'юнкта)»¹³ – у той же час аналогічний пункт який би стосувався б наукового плану – відсутній.

Не сприяють ефективній підготовці і ефемізми, які зустрічаються у регулюючих документах, зокрема у п. 25 взагалі незрозумілим є формулювання – «*Не пізніше ніж протягом* дев'яти місяців до завершення нормативного строку»¹⁴. Консультування з українськими філологами, підтверджує неможливість такого формулювання, тому що термін «не пізніше» повинен встановлюватися для конкретного відрізка часу, тобто – не «пізніше ніж за дев'ять місяців...» і є чіткою констатацією часового простору, наприклад не пізніше ніж 1 жовтня, якщо ж «протягом» дев'яти – тривалість якоїсь дії, у даному випадку процедура тягнеться впродовж всіх дев'яти місяців, подібні художнім висловами «постскриптум до після свята» або «страшити не можна помилувати», які вносять певну інтригу та невизначеність, що не припустимо у нормативних документах, наявність таких речей призводить до маси негативних явищ, невизначеності та хаосу, що у свою чергу не сприяє розвитку сфери підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів.

Не менш дискусійним стало питання як формувати склад спеціалізованої разової ради в частині вимоги щодо відповідності тези – «компетентним вченим за тематикою дослідження здобувача». Дискусії навколо питання призвели до появи листа МОН України у якому роз'яснювалось дане положення, зокрема «поняття «тема досліджень» і «тематика досліджень» відрізняються. Під темою необхідно розуміти питання, що лежить в основі наукового дослідження, а тематика – це сукупність, коло тем»¹⁵. Не менш дискусійним серед науковців постало і питання щодо співавторства у колективних монографіях та виданнях. Оскільки чимало науковців, об'єднаних дослідженням однієї тематики є співавторами. Згадуваний лист МОН України також роз'яснює і цей пункт, а саме наявність:

¹³ Постанова КМУ від 23.03.2016 № 261 «Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

¹⁴ Постанова КМУ від 23.03.2016 № 261 «Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

¹⁵ Про роз'яснення окремих положень постанови Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2023/11/01/Pro.roz'yasnennya.okremykh.polozhen.post.KMU.vid.12.01.2022-44.pdf>

«одноосібних монографій, або одноосібних розділів (не підрозділу, пункту, підпункту тощо) у колективних монографіях»¹⁶

З введенням у дію акредитаційного процесу поняття «наука» витісняється ще більше. На перший погляд акредитацією займається Національне агентство з забезпечення якості ОСВІТИ, і акредитує воно лише складову освітню. Таке витіснення поняття «наука», «наукове дослідження», «науковий ступінь» стає зрозумілим, коли, розпочинаючи з 2022 року, НАЗЯВО, агентство з ОСВІТИ, розпочинає контролювати процес захисту здобувачів третього рівня освіти.

У Наказі МОН України від 25.01.2021 р. «Про затвердження форм документів про вищу освіту (наукові ступені) та додатка до них, зразка академічної довідки»¹⁷ у формі диплома доктора філософії вказується ступінь доктора філософії який згідно Закону України «Про вищу освіту» п.6 ст. 5 це освітній і водночас науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра¹⁸. При тому нормотворець на перше місце ставить поняття «освітній» ступінь, а не «науковий».

Ще однією причиною вважати, що проведеними реформами руйнується система підготовки наукових кадрів, є зміни від 19 травня 2023 р., що вносяться до постанов Кабінету Міністрів України з питань підготовки та атестації здобувачів наукових ступенів¹⁹. Зокрема, внаслідок зміни п. 19 відбулося, погіршення умов праці наукового керівника аспіранта, оскільки знято 50 годин оплати за керівництво, яке передбачалось раніше на здійснення наукового керівництва роботою над дисертацією одного аспіранта (ад'юнкта, здобувача ступеня доктора філософії). Така оплата встановлюється закладом в якому працює науковий керівник.

Таким чином, все перекладається на спроможність та автономію закладів вищої освіти. І сьогодні, вже відомі випадки коли

¹⁶ Про роз'яснення окремих положень постанови Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2023/11/01/Pro.roz'yasnennya.okremykh.polozhen.post.KMU.vid.12.01.2022-44.pdf>

¹⁷ Наказ МОН України від 25.01.2021 р. «Про затвердження форм документів про вищу освіту (наукові ступені) та додатка до них, зразка академічної довідки» <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-form-dokumentiv-pro-vishu-osvitu-naukovi-stupeni-ta-dodatka-do-nih-zrazka-akademichnoyi-dovidki-zareyestrovaniy-v-ministerstvi-yusticiyi-ukrayini-29-sichnya-2021-roku-za-12235744>

¹⁸ Закон України «Про вищу освіту» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

¹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України з питань підготовки та атестації здобувачів наукових ступенів № 502 від 19 травня 2023 р.,

призначається 36 годин (ЗНУ), або взагалі відмові від оплати (Одеська національна музична академія імені А.В.Нежданової), більше того навантаження має плануватися у межах норм часу наукової роботи, встановлених закладом для науково-педагогічних працівників. Це викликає як мінімум подив – адже, керівництво магістерськими, бакалаврськими та курсовими роботами в межах освітньо-професійної програми вноситься у навчальне навантаження.

Отже, можна прогнозувати, що кількість науково-педагогічних працівників, які б хотіли здійснювати підготовку наукових кадрів, при такій ситуації буде катастрофічно зменшуватися, що у свою чергу призведе до голоду на наукові кадри.

Окрім фінансового питання, щодо наукових керівників занепокоєння викликає і те, що зазначені зміни обмежили коло наукових керівників штатними працівниками закладами вищої освіти чи наукових установ. Тобто, тут розходиться, задекларована свого часу, теза про інтеграцію науки у світовий та економічний простір, і є абсолютно протилежною тезі Всесвітньої конференції з вищої освіти 2009 р. «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку», яка проводилася під егідою ЮНЕСКО, згідно якої навчання, дослідження і інновації визнані орієнтирами у діяльності вищих навчальних закладів (закладів вищої освіти). Науковий форум рекомендував: «навчальні заклади мають шукати нові шляхи збільшення досліджень і інновацій через співпрацю державних та приватних товариств як зацікавлених сторін;... системи досліджень потрібно організовувати більш гнучко, щоб просувати науку і міждисциплінарність в обслуговуванні суспільства»²⁰.

Зі вступом Порядку підготовки докторів філософії у 2016 році виникла проблема і управлінського характеру, а саме підпорядкування аспіранта, відділу аспірантури, наукових керівників проректору з науки, а чи проректору з навчальної роботи. Логічно думати, що оскільки вітчизняним законодавством в основу покладено освітню складову, то такі категорії як аспірант, відділ аспірантури та науковий керівник мають перейти у підпорядкування проректору з навчальної роботи, адже це вже не підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів, а надання освітніх послуг здобувачам третього рівня освіти.

²⁰ Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни та розвитку: Болонський процес 2020. <https://www.tempus.org.ua/uk/vyshha-osvita-ta-bolonskij-proces/informacijno-analitychni-materialy/202-nova-dinamika-vishhoji-osviti-i-doslidzen-dla-socialnih-zmin-ta-rozvitku-bolonskij-proces-2020.html>

Нажаль, не менш суперечливим є і рішення про те, що дія Постанови КМУ № 502 починає діяти і на здобувачів ОСВІТИ підготовка яких здійснюється станом на 1 січня 2024 р. Адже це є пряме порушення конституційних норм, зокрема ст. 58 Конституції України, в якій передбачено, що «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»²¹.

Якщо мова ведеться про інтеграцію української вищої школи у загальносвітове співтовариство, то тут слід теж чіткіше формулювати поняття, оскільки як видно з дій МОН за основу реформованою структури управління діяльності вищих навчальних закладі взято модель США, однак нормативний і понятійний апарат базується на рішеннях освітніх структур Європи, таким чином ми можемо говорити не про євроінтеграцію, а про євроатлантичну інтеграцію.

Певні особливості є. Якщо вивчати досвід США то там вищі заклади освіти поділяються на дві категорії – класичний і дослідницький. У класичному навчання здійснюється на рівні коледж-бакалавр, зрідка магістр. У дослідницькому повний цикл коледж-бакалавр-магістр-доктор філософії. В останньому з першого курсу значну увагу приділяють вибору наукової тем и яка має завершитися захистом дисертації. Тоді як у першому, класичному варіанті, лише здобуття професійних навиків.

У Європі ж такої градації у більшості країн не має. Поняття «європейський досвід», «європейська інтеграція» саме по собі надто містке і не однозначне, оскільки система підготовки наукових кадрів\здобуття третього рівня освіти різниця і не має чіткий критерій. Саме з метою вироблення якихось стандартів у цій сфері та узагальнення європейськими освітніми установами було ініційовано ряд заходів та створені загальноєвропейські структури, які мають на меті сприяти уніфікації освітнього процесу в середині Європейського Союзу.

2. Академічна доброчесність – реалії і перспективи

Перш ніж перейти до з'ясування реалій в українській науковій сфері щодо академічної доброчесності, хотілось би зупинитися на такому аспектів, як і звідки з'явилося поняття «академічна доброчесність», її природу та сутність.

²¹ Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Не доброчесність у науці зустрічалася ще й у минулі століття. Однак, лише в кінці двадцятого століття ці питання набувають гостроти, і постає питання – чому? Мабуть тому, що світ завдяки поширенню наукових технологій стає не лише мобільним та легко доступним, але й вичерпуються знання та слова. Можна спрогнозувати що, за декілька десятків років, якщо збережуться ті самі формальні вимоги до наукових робіт, буде не можливим, щось нове написати, оскільки, штучний інтелект складатиме тексти без посилання на авторство, а текст буде набирати з світової мережі, в якій поміщено всі наукові, публіцистичні, художні, епістолярні твори. Побудова речень, умовиводів та словарний запас, який би він не був великий – є вичерпним, особливо науковий. Підтвердженням цього може слугувати вже той факт, що вступ до дисертації абсолютно авторським майже не можливо написати, зрештою як і перший розділ – стан наукової розробки/методологічний.

Тому, вбачається анахронізмом, при сьогоднішніх реаліях – діджиталізації, інтернет-мережовості, профілізації, штучного інтелекту, зберігати вимоги до дисертації, закладені, ледве не півстоліття тому. Якщо ми хочемо мати дійсно наукові авторські розробки, а не підміну понять, то наукові публікації не можуть бути на рівні художніх творів і писатися на певні об'єми. Тобто, варто відмовитися від обов'язковості певної кількості сторінок у статтях, монографіях, дисертаціях. Обсяг статей має встановлювати редакція, монографій – автор, а дисертацій – спеціалізована вчена рада у якій дисертант планує захищатися. А, ще більш радикально – взагалі скасувати захист за рукописами, лише за кількістю публікації, ця кількість і значущість визначається спеціалізованою вченою радою. Ймовірно з плином часу, роль науковця зведеться до перефразовування тексту створеного штучним інтелектом²².

Чимало дослідників науки, серед них Ендрю Хігінсон та Маркус Мунафо, звертають увагу на недопустимість спрощеного підходу до оцінки результатів діяльності вченого²³. Аргументаючи тим, що «ажіотаж навколо праць, які мають високий індекс цитування,

²² Артем Артюхов, кандидат технічних наук, доцент, старший дослідник, керівник Групи сприяння академічній доброчесності Сумського державного університету, член Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, міжнародний інженер-педагог (Ing.Paed.IGIP), координатор модуля Жана Моне «AICE – With Academic integrity to EU values: step by step to common Europe».

²³ Малицький Б. Проблема об'єктивного оцінювання якості роботи дослідника https://zn.ua/ukr/science/boris-malickiy-problema-ob-yektivnogo-ocinyuvannya-yakosti-roboti-doslidnika-vihodit-daleko-za-mezhi-sproschenih-naukometrichnih-indeksiv-256941_.html

гонитва за високими індексами призводять до втрати глибини досліджень у британських учених»²⁴.

Абсолютно не доречним є виставляти вимоги, які зобов'язують науковця мати актуальні публікації за три, п'ять років. Складається враження, якщо вчений всебічно дослідив предмет дослідження написавши дисертацію, монографію, кілька фахових статей і більше не продукує наукових доробків з цієї теми, то він втрачає фаховість. Дивним видається, те що академічний плагіат з'ясовуємо не зважаючи на час, а досягнення нівелюємо кожні п'ять років.

Не менш актуальним є питання, що плагіату у студентських роботах, адже перші наукові роботи, які серйозно повинні перевірятися на авторство розпочинається з першого року навчання, хоча тут резонно ставити питання про академічну доброчесність у вигляді – списування, обману, хабарництва. Проте вся увага, зокрема під час акредитаційного процесу зводиться до плагіату. Однак ситуація є дещо неадекватна, оскільки перед студентом стоїть завдання отримати професійну кваліфікацію, а не провести наукове дослідження. Таким чином студент має продемонструвати засвоєнні знання із належним дотриманням академічної доброчесності, тобто без списування, хабарництва, обману, з оформленням відповідних посилань на літературу та джерела. Однак, нині побутує думка, що здобувач освіти має за час навчання у вищій школі написати середньо статистично авторських наукових досліджень:

- на бакалавраті: мінімум тридцять дві ІНДЗ, (по чотири на семестр), чотири курсові, одну дипломну;
- на магістратурі: мінімум дванадцять ІНДЗ, одну курсову, дипломну;
- на доктор філософії – мінімум три фахові публікації, три апробації, дисертацію.

Видами наукової роботи на теперішній момент окрім дисертації є:

- Реферат або ІНДЗ (індивідуальне науково-дослідне завдання).
- Наукова доповідь/проект.
- Наукова стаття.
- Есе.
- Науково-дослідна робота.

²⁴ Науковці Британії з'ясували причини абсурдних відкриттів «британських вчених». <https://hromadske.ua/posts/naukovtsi-brytanii-ziasuvaly-prychyny-absurdnykh-vidkryttiv-brytanskykh-vchenykh>

Всі ці роботи мають пройти перевірку на плагіат. Доцільність такої великої кількості різносторонніх наукових доробків піддається великому сумніву, як і їх якість та науковість.

Міжнародний центр академічної доброчесності визначає академічну доброчесність як дотримання п'яти фундаментальних цінностей: чесності, довіри, справедливості, поваги, відповідальності та відваги до дій.

В контексті цього, постає ще одне питання – моральність чи законність, чим керуватися під час «полювання на відьом» – вишукування плагіату у роботах десяти-двадцяти-тридцятирічної давності. Зрозумілим є, те що аморальним є наявність плагіату у роботах науковців, які написали свої роботи у зазначений термін у тих правових нормах, що діяли на той час, але не менш аморальним є сучасна відмова від наукового ступеню, яка не несе за собою будь-яких інших наслідків і дозволяє займати й надалі обрані посади – і це етичний момент. Правовий – закон зворотної сили не має і це константа. Якщо ми позиціонуємо себе як правова держава по відношенню до відмовників і «відьом» то маємо і надалі бути правовими та дотримуватися задекларованих європейських цінностей – тобто бути у правовому полі та застосовувати законодавство лише з моменту вступу його у дію.

Вихід з даної ситуації вбачається – це «обнулення». Визнати, що факти плагіату у нас були в минулому, каємось і боремось та не допускаємо у майбутньому. Окрім того, той «академдоброчесний шабаш» який розгортається в останні п'ять років у нашій країні зводиться лише до переслідування науковців шляхом вишукування плагіату. Стаття 42 Закону України «Про освіту» визначає академічну доброчесність як сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень²⁵.

Хоча п. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту» передбачає, що порушенням академічної доброчесності вважається: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, вплив на працівника²⁶.

Про академічний плагіат вже зазначалося вище. Кілька міркувань про інші не менш важливі визначення академічної доброчесності.

²⁵ Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

²⁶ Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Самоплагіат – однозначного сприйняття ні етичного, ні нормативного не має. Адже це не вкрадення чужого, а продукування свого. І тут бюрократична система сприяє цьому через – нівелюючи попередні досягнення науковця вимагаючи енно кількість статей щороку з метою виконання ліцензійних, акредитаційних, рейтингових і т.п. вимог. Не зрозумілим лишається питання статей по темі наукового дослідження, якщо ці статті не можна використовувати у дисертації. Нажаль, сутність сучасного українського науковця зводиться до того, щоб швидко написати статтю на будь-яку тему та обійти або задовільнити науково-бюрократичну систему.

Одним із засобів зменшення псевдопублікацій потрібно змінювати всю парадигму – науці варто абсолютно відмовитись від термінів публікацій наукових статей. Яскравим прикладом у підтвердження даної тези є ситуація, коли нобелівські лауреати у сфері економіки, які написали статті у 1936 році, отримали премію у 1991 році. Науковці не можуть постійно повторюватися, дублювати та і видавати нове щорічно, тому варто зняти абсолютно невинуватий термін в Україні «публікації за останні 1, 2, 3, 4, 5 ... і т.д. років».

Якщо говорити про українську науку за показником кількості публікацій, то вона перебуває на середньоєвропейському рівні. При тому, обсяги фінансування науки зменшуються катастрофічно як і кількість дослідників. Так за останні 25 років загальна частка їх зменшилася у чотири рази.

На думку деяких українських дослідників сплеск публікацій на пострадянському науковому просторі сприяв появі різного роду видань індексованих у базах даних, а також компаній-посередників, які стали продавати свої сторінки й цілі номери окремим ученим та університетам під будь-які, серйозно не рецензовані статті та призвело до комерційної феодалізації знань науковими видавцями. Однак у світі наростає розуміння недопустимості перегонів, побудованих на недосконалих наукометричних інструментах, із якими управлінській бюрократії легко маніпулювати²⁷.

Проблематиці самоплагіату досить ґрунтовний аналіз дав Бахрушин В. зазначивши, що «подолання кризи академічної доброчесності й, зокрема, проблем плагіату та самоплагіату

²⁷ Малицький Б. Проблема об'єктивного оцінювання якості роботи дослідника https://zn.ua/ukr/science/boris-malickiy-problema-ob-yektivnogo-ocinyuvannya-yakosti-roboti-doslidnika-vihodit-daleko-za-mezhi-sproshchenih-naukometrichnih-indeksiv-256941_.html

потребує, крім інших заходів, встановлення спеціальними законами та нормативними документами закладів вищої освіти та наукових установ чітких процедур та критеріїв ідентифікації цих порушень. Саме вони мають стати запобіжниками для можливості звільнення порушників від відповідальності на підставі рішень, що базуються на законодавстві, яке не має відношення до проблем академічної доброчесності. При розробці внутрішніх документів варто враховувати аналогічні процедури і рекомендації провідних європейських та північноамериканських університетів»²⁸.

Цілком погоджуємося з визначенням Бахрушина В. основних причин процвітання такого явища як плагіат в Україні. Зокрема, автор виокремлює вісім причин. На нашу думку, найбільш ваговою є недосконалість українського законодавства, що до дозволяє судам приймати діаметрально протилежні рішення, з однієї сторони, а з іншої здійснювати відмову від отриманих наукових ступені без будь-якого покарання чи поразки у праві. Яскравим прикладом є ситуація, коли 22 серпня 2023 суд відкрив справу проти НАЗЯВО через припинення перевірки плагіату в Лісового й Бабака а 30 серпня 2023 р. суд заборонив НАЗЯВО виносити рішення щодо плагіату у роботах в.о. ректорки Вінницького медуніверситету.

Фабрикація і фальсифікація – однозначне зло, але справ пов'язаних з цими пунктами академічної доброчесності фактично не зустрічається, що, у свою чергу, знову змушує замислитися про сам процес боротьби за академічну доброчесність.

Списування як і необ'єктивне оцінювання – мізерний важко-доведений проступок місцевого рівня.

Обман – тавтологія, нормотворець фактично повторюється, що обман і є академічна не доброчесність, зазначаючи, що «формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, надання допомоги чи створення перешкод під час навчання»²⁹.

Щодо хабарництва та впливу на працівника – і перше, і друге має регулюватися нормами кримінального судочинства. Ще років п'ять тому нерідкими були повідомлення про таке явище як хабарництво у сфері освіти, то нині таке явище наче зникло...чи перестало бути цікавим. Щодо впливу – то студентоцентризм і збереження студента

²⁸ Бахрушин В. Академічний плагіат і самоплагіат в науці та вищій освіті: нормативна база і світовий досвід. Опубліковано 07.02.2018 <http://www.education-ua.org/ua/articles/1128-akademichnij-plagiat-i-samoplaciat-v-naucsi-ta-vishchij-osviti-normativna-baza-i-svitovij-dosvid>

²⁹ Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

за будь-яку ціну є одним із його чинників, про які не прийнято говорити.

В останній час Україна робить певні кроки щодо врегулювання питання академічної доброчесності, зокрема у п.б.ст.4 проекту нового «Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки» передбачено, що відрахування можливе за «порушення академічної доброчесності»³⁰.

Освітнянська спільнота України активно долучилася до обговорення питань пов'язаних з плагіатом, як одним із явищ академічної недоброчесності. Більше того, можемо вести розмову про те, що саме плагіат викликає найбільшої уваги та резонансу з усіх перелічених складових які входять у поняття «академічна недоброчесність» визначених законом. Плагіаторські скандали, що набули розголосу за останній час засвідчують окрім уваги ще й потребу у суттєвому вдосконаленні українського законодавства. Нині на порядку денному МОН України та НАЗЯВО ініціює низку законопроектів з питань академічної доброчесності та прийняття цілісного нормативного акту.

Таким чином, процес утвердження академічної доброчесності в Україні потребує значної зміни його стратегії і варто погодитися зі словами Юнгсуп Кім, учасника Конференції Міжнародного центру академічної доброчесності – «Академічна доброчесність є способом змінити цей світ. Але спочатку змініть університет, а вже потім – світ»³¹.

3. Етапи становлення системи підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів

Потреба реформувати систему підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів визріла не лише з початком повномасштабної війни, але заледве не з кінця минулого століття. За понад тридцять років незалежності України, нажаль значення наукоємності зменшилося більш ніж удесятеро й нині не перевищує 0,25%,

³⁰ Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-poryadok-vidrahuvannya-pererivannya-navchannya-ponovlennya-i-perevedennya-osib-yaki-navchayutsya-u-zakladah-vishoyi-osviti-takozh-nadannya-yim-akademichnoyi-vidpustki>

³¹ Академічна доброчесність. <https://lma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/plagiat-yak-problema-akademichnoyi-dobrochesnosti-shlyahy-podolannya.pdf>

середньосвітове значення цього показника становить близько 2%³². Наукоємність показником, що свідчить про реальне ставлення влади до науки. Зі зменшенням цього показника Україна перейшла з рівня найрозвинутіших європейських країн до безнаукових африканських країн

При тому і надалі спостерігається управлінський нігілізм у ставленні до розвитку наукової сфери. Зокрема, дивним є ситуація коли, кандидатський ступінь можна здобувати протягом невизначеного часу, після закінчення аспірантури, у той же час на докторів філософії йдуть жорсткі обмеження.

Управлінський апарат наукової сфери України нажаль має на меті «звуження» та «оптимізацію» а риторика зводиться до перебудови української науки за західною моделю і євростандартами. Вектори реформ коливаються від розігнати НАН і науку передати до українських університетів, до науки не може бути в стінах університету. Варто зазначити, що за останні 75 років кількість академічних організацій у світі подвоїлася, а після 2000 р. – зросла на 19³³. Проблема української науки полягає у тому, що дві треті тих хто здобув науковий ступінь і пішов на викладацьку роботу перестають займатися наукою, внаслідок відсутності коштів та часу.

Нажаль, в останнє десятиріччя наука починає перетворена у підгалузь і починає витіснятися освітою. Фінансування так званих держтем припинилося ще у ковідні роки і нині становить менше 3 відсотків³⁴.

Спробуємо з'ясувати термін «західна модель» або євроінтеграція. Якщо коротко, то суть полягає у пріоритеті науки в державі.

Якщо раніше у США 30% часу професор займався науковими дослідженнями і 70% – викладацькою діяльністю то тепер – навпаки. Загалом по всіх розвинених країнах частка університетської науки зменшується. У тих-таки США у 2015 р. створено Національну академію медицини, фінансовану з держбюджету.

Якщо говорити про європейські засади теж питання не однозначне. Загалом воно виникло як виклик на потреби суспільства.

³² Бахрушин В. Українська освіта у європейському вимірі: Деякі дані. <http://education-ua.org/ua/tsifri-i-fakti/668-ukrajinska-osvita-u-evropejskomu-vimiri-deyaki-dani>

³³ Малицький Б. Проблема об'єктивного оцінювання якості роботи дослідника https://zn.ua/ukr/science/boris-malickiy-problema-ob-yektivnogo-ocinyuvannya-yakosti-roboti-doslidnika-vihodit-daleko-za-mezhi-sproshchenih-naukometrichnih-indeksiv-256941_.html

³⁴ Малицький Б. Проблема об'єктивного оцінювання якості роботи дослідника https://zn.ua/ukr/science/boris-malickiy-problema-ob-yektivnogo-ocinyuvannya-yakosti-roboti-doslidnika-vihodit-daleko-za-mezhi-sproshchenih-naukometrichnih-indeksiv-256941_.html

Реформи у системі освіти в ЄС зумовили ряд проблем, які притаманні тепер і Україні, а саме: «перевиробництво» докторів/кандидатів наук, забезпечення якості докторської освіти, працевлаштування нових докторів/кандидатів наук, зміна компетенцій наукового ступеня наук; відповідність докторів/кандидатів наук запиту ринку праці, економіки та суспільства, «радянський спадок» (для України).

Тому європейські засади розвитку докторських шкіл – це набір рекомендацій, які мають на меті підвищити якість та ефективність підготовки докторів філософії в країнах Європейського Союзу. Вони були розроблені в рамках Болонського процесу та включають такі принципи, як: автономія та академічна свобода університетів та докторантів; Інституційна відповідальність за якість докторської освіти; Мобільність та міжнародна співпраця; Мультидисциплінарність та інноваційність; Професійний розвиток та кар'єрне керування³⁵.

Основні тези на які сьогодні опираються під час проведення реформ освіти і науки в Європі це :

Болонський процес – першим і основним принципом докторської підготовки відповідно до рекомендацій є проведення здобувачем наукового ступеня власного оригінального наукового дослідження

Рекомендації Всесвітньої конференції з вищої освіти, 2009 – системи дослідження потрібно організувати більш гнучко, щоб просувати науку і міждисциплінарність в обслуговуванні суспільства;

Зальцбурзькі рекомендації – розробити спеціальну систему оцінювання якості аспірантських програм, включаючи оцінювання рівня досліджень, академічної освіти та дослідницького середовища

Берлінська конференція – різноманітність, оптимальна якість докторської освіти.

Тому перш ніж застосувати якісь практики в Україні варто проаналізувати їх. Зокрема, як зробила це Ісакова Н. у своїй праці «Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики». Навівши порівняльну таблицю моделей підготовки наукових кадрів 8-го рівня освіти в Україні та розвинених країнах.³⁶ Яка прийшла до висновку, що «Порівняння ефективності систем докторської підготовки вимагає всебічного аналізу ситуації в

³⁵ Згенеровано зусиллями штучного інтелекту.

³⁶ Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. *Science and Science of Science*. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

різних країнах, які необхідно брати до уваги при формуванні наукової політики країни»³⁷

Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики

Таблиця 2. Порівняння моделей підготовки наукових кадрів 8-го рівня освіти (PhD) в Україні та розвинених країнах

Системні ознаки	Україна	Розвинені країни
Роль держави у докторській підготовці	Адміністративне регулювання та контроль профільного органу державної влади	Органи державної влади акредитують незалежні асоціації (організації) для акредитації докторських програм університетів
Роль наукової спільноти у докторській підготовці	Вкрай обмежена участь наукової спільноти у прийнятті рішень у сфері підготовки кадрів	Широка участь наукової спільноти у прийнятті рішень у сфері докторської освіти
Тип організацій, які проводять докторську підготовку	Університети (заклади вищої освіти, (ЗВО)) і наукові інститути	Університети
Тип диплома	Дипломи єдиного державного зразка	Дипломи університетів
Права та компетенція університету/наукового інституту	Університети відповідають за підготовку і атестацію, але обмежені у своїх правах	Університети відповідають за підготовку і атестацію
Забезпечення активного науково-дослідницького середовища	Відсутність активного дослідницького середовища у ЗВО та наукових інститутах внаслідок недостатнього фінансування ДР (особливо у ЗВО)	Наявність активного дослідницького середовища в університетах
Конкуренція програм докторської підготовки	Відсутня як конкуренція програм різних ЗВО, так і конкуренція абітурієнтів	Конкуренція університетів усередині країни та у світі спонукає до пошуку кращих форм докторської підготовки та дозволяє обирати сильних претендентів серед абітурієнтів
Міжнародна академічна мобільність	Низький рівень міжнародної академічної мобільності та співробітництва	Висока міжнародна академічна мобільність
Національна академічна мобільність	Низький рівень національної мобільності, відомча ізоляваність та поширення академічного інбридингу	Висока національна мобільність

Джерело: складено автором.

Попри те, що в системі підготовки наукових кадрів провідних країн світу здійснено суттєві організаційні реформи, експерти з різних країн висловлюють думку що ці системи застаріли та потребують серйозного перегляду. Так, на думку відомого американського вченого-економіста М. Тейлора, університети створюють ілюзію кар'єрного росту для отримувачів ступеня PhD і переслідують власний корисливий інтерес, використовуючи аспірантів для виконання університетських науково-дослідних проєктів³⁸.

Аналітик Міжнародного центру прогресивних досліджень Я. Парусінський, стверджує, що «Болонський процес у багатьох аспектах ідеалізують, вважаючи засобом європеїзації вищої освіти в Україні.

³⁷ Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. Science and Science of Science. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

³⁸ Вавіліна Н. Підготовка наукових кадрів як основа формування інтелектуального капіталу країни. Наука, технології, інновації. 2019, № 4. С. 16–27.

Однак він не є чарівною паличкою, що вирішить усі проблеми. Навіть більше, від початку його запровадження в багатьох європейських країнах оцінка його наслідків призвела до невтішних висновків»³⁹.

Термін «докторська школа», як зазначає Т. Йоргенсен, ніколи не мала зрозумілого тлумачення в Європі⁴⁰.

З урахуванням практики докторської підготовки в провідних країнах світу і потреб вітчизняної економіки доцільно обрати такі напрями реформування вітчизняної системи підготовки наукових кадрів:

- удосконалення організаційних структур діяльності аспірантури і докторантури (створення структурованих докторських програм і докторських шкіл);

- підвищення відповідальності за якість підготовки науковців шляхом введення критеріїв оцінювання підготовки фахівців на всіх етапах і рівнях;

- формування системи відбору та підготовки наукових кадрів, починаючи зі школи до докторантури на основі забезпечення спадкоємності навчальних і дослідницьких програм магістратури, аспірантури, докторантури

- у зв'язку з погіршенням умов роботи дослідників необхідна цілеспрямована державна підтримка науковців та наукових видань, зокрема такого роду як монографії.

В іншому випадку складається враження, що в країні відбуваються точкові зміни які породжують дисбаланс в законодавстві, практиці, вноситься хаос в структурі, відтягування уваги на бюрократичні моменти, що у свою чергу породжують попит на подальші і безкінечні зміни в системі. При тому не має відчуття кінечності і все більше формується відчуття, що це авторська експериментальна оптимізація яка не знаходить підтримки у суспільстві.

Якщо зупинитися на динаміці та розвитку підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів, то взявши за приклад Волинський національний університет імені Лесі Українки, у 2005 р., в аспірантуру було здійснено набір з 30 осіб, для порівняння у 1991 році, коли відкрилася аспірантура на перший курс зарахували 13 осіб, таким чином показник зріз за п'ятнадцять років у два рази. У 2015 році, останній рік перед початком реформаторських експериментів, набір становив 93 особи, тобто за десять років – у три

³⁹ . Парусінський Я. Ізольованість українських вишів. Європейські акценти. 2010. № 7. С. 1–8.

⁴⁰ Byrne J., Jørgensen Th., Loukkola T. Quality Assurance in Doctoral Education – results of the ARDE project [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.eua.be/Libraries/Publications_homepage_list/EUA_ARDE_Publication.sflb.ashx.

рази (див. рис. 1). І ситуація була досить не нормальною, оскільки університет вже на той час не потребував такої кількості наукових та науково-педагогічних кадрів. На 2015 рік викладацький склад значної кількості факультетів був на сто відсотків сформований з власних випускників як вузу, так і аспірантури. Поставало питання не лише якості у такій кількості, але й для чого ми готується цей контингент. Така ситуація, типова не лише для Волині, а загалом для України.

Рис. 1. Динаміка наборів в аспірантуру у ВНУ імені Лесі Українки

Результатом змін які вступили у дію у 2016 р. стало, що «з загальної кількості усіх установ, що мають аспірантуру, 49% становлять ЗВО, а докторантуру – 63%. У 2018 р. підготовку аспірантів в Україні здійснювала 431 установа, що на 44 одиниці менше ніж у 2017 році. За останні шість років кількість установ, що мають аспірантуру, зменшилася майже на 14,2%. Динаміка основних показників діяльності аспірантури показує стійку тенденцію щорічного скорочення кількості аспірантів: у порівнянні з 2013 р. загальна їх кількість в Україні зменшилася у 2018 р. майже на 26%, а кількість осіб, яких було прийнято до аспірантури, – на 14,5% (1,27 тис. осіб)»⁴¹. І така тенденція зберігалася до початку війни (див рис. 2)⁴²

⁴¹ Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. Science and Science of Science. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

⁴² Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. Science and Science of Science. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

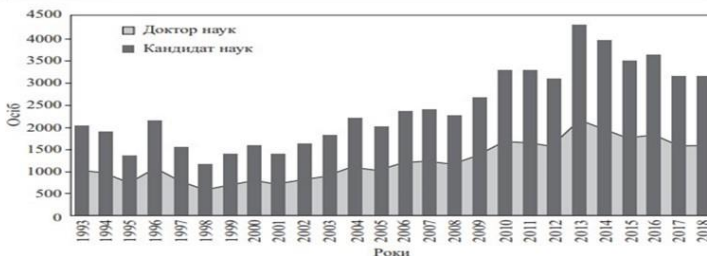

Рис. 2. Динаміка змін кількості осіб, яким присуджено наукові ступені доктора наук або кандидата наук у 1993–2018 рр.

Дослідивши розвиток системи підготовки наукових кадрів України, вбачається, що вона пройшла кілька етапів зі своїми характерними для кожного з них рисами (див рис. 3.).

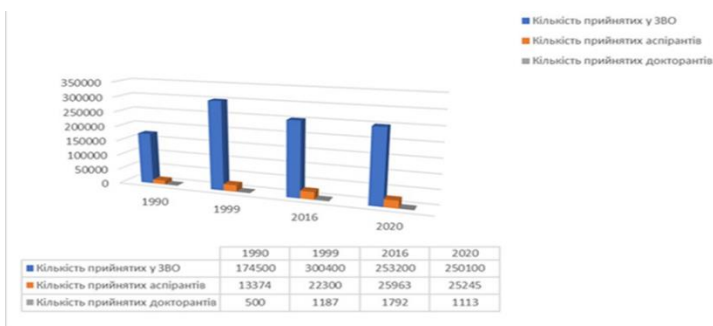

Рис. 3. Динаміка наборів студентів, аспірантів та докторантів в Україні

Перший – 1991–1999 рр. коли – молода держава, яка відірвалася від центру, потребувала власні ресурси, і стала докладати до цього зусилля. При тому держава мало докладала зусиль для фінансування науки (виділення державних місць були мізерними, а про контракт ніхто навіть не задумувався). При тій мізерній кількості здобувачів наукового ступеня була висока якість. Також бюрократичні обмеження зводились до порядку зарахування і навчання аспірантів, та правил проведення захистів здобувача наукового ступеня.

У цей період основними нормативними документами які регламентували сферу підготовки наукових та науково-педагогічних

кадрів були: Закони України «Про освіту», 1991 р., «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», 1992 р., «Про наукову і науково-технічну діяльність», 1992 р., «Про наукову і науково-технічну експертизу», 1992 р. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів велася по відповідних профільних відомствах.

У 1992 році було створено Вищу атестаційну комісію України (ВАК України) – центральний орган виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів України. ВАК України займався атестацією наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, взявши за основу радянську модель спеціалізованих вчених рад, систему кодування і назв наукових спеціальностей, за якими захищаються дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук і доктора наук.

Другий етап 1999–2015 рр. – ринок фактично заповнений, незважаючи на високий рівень показників прийому аспірантів та збільшення кількості державних місць (тут має сприйматися як негативне явище), я б навіть сказала початок періоду стагнації. З’являються абсолютно комерційні проекти. Поява напівлегальних фірм по підготовці дисертаційних досліджень, які починають діяти на регулярній основі.

Початком другого етапу слід вважати вступ у дію Порядку підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів № 309 від 1 березня 1999 р. і до появи нового Порядку підготовки докторів філософії, що вступив у дію з 23 березня 2016 року. У цей період окрім вище зазначених нормативних документів сферу підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів стали регулювати Закон України про «Вищу освіту», Кодекс Законів про працю, Правила внутрішнього розпорядку університету, Перелік спеціальностей, Порядок захистів, Паспорти спеціальностей, Обґрунтування відкриття нових спеціальностей, Етичний кодекс науковця.

Управлінські засади на загальноукраїнському терені перейшли у МОН України яке було створене у 2000 р. Підготовка стала здійснюватися НАН України та МОН України.

Третій етап 2016–2022 рр. – на фоні спаду наборів намагання оздоровити систему. Однак процес оздоровлення перетворився на бюрократичний марафоний забіг, який почав формувати нову економічну сферу. Зокрема, етап акредитації освітньо-наукової програми на третьому рівні освіти передбачає посилення на майже 60 нормативних документів (див. рис. 4).

Рис. 4. Перелік нормативних документів, згідно акредитаційної справи освітньої наукової програми за третім рівнем освіти

Не менш дивним видається продовження дії постанов та нормативних актів які втратили свою чинність відповідно до листа МОН «Щодо застосування законодавства з питань присудження наукових ступенів», а також зміни до нормативних актів які не скасовують попередні норми – щодо призупинення всіх строків березень 2022 року на час військового стану,

На третьому етапі підготовка наукових кадрів здійснюється МОН та НАЗЯВО – одним з органів управління у сфері вищої освіти, що є постійно діючим колегіальним органом, уповноваженим на реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти⁴³.

Агентство перебрало на себе певні регуляторні та контрольні функції Міністерства освіти і науки України; замінило Вищу атестаційну комісію (ВАК) та Державну акредитаційну комісію (ДАК). Національне Агентство діє на підставі Статуту.

Звертаю увагу на термін – «одним», що передбачає наявність ще інших інституцій, які б мали повноваження щодо проведення

⁴³ Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. Science and Science of Science. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

акредитаційного процесу навчальних закладів. Однак, якщо з 2016 по 2021 рік навчальні заклади могли проходити акредитацію у міжнародно-визнаних структурах, нехай за переліков НАЗЯВО, то вже з 2022 року внесені зміни до законодавства, які передбачали, що сертифікати таких акредитацій мають бути нострофіковані НАЗЯВО, що фактично призводить до повторної акредитації та породження монополіста. При тому збільшення освітнього компоненту у процесі підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів призвів до того, що присвоєння ступеня доктора філософії цілком перейшло під НАЗЯВО, яке в основі своїй мало би здійснювати контроль за якістю ОСВІТИ, і аж ніяк НАУКИ, як слідує з його статутних документів.

Поява процесу акредитації, продукування різних норм, правил все це перевантажує систему підготовку наукових кадрів, відволікає від основної цілі – творити науку. Збільшення вимог до науковця, науковець вже має займатися не лише науковою або науково-педагогічною діяльністю, але фактично стати менеджером своїх наукових доробків, просуваючи їх по різного роду рейтингуваннях (див. рис. 5).

Опис

- ◆ Особливості реєстрації та роботи у міжнародних наукових соцмережах: ResearchGate, Academia.edu, Mendely.
- ◆ Особливості подання рукописів на платформі Open Journal system.
- ◆ Особливості оформлення списку використаних джерел за APA (American Psychological Association) style, Harvard style, IEEE (Institute for Electrical and Electronics Engineers) style.
- ◆ Переваги оформлення списку використаних джерел засобами MS Word та за допомогою популярних онлайн-сервісів

Компетентності

- ◆ Уміння відбирати дослідників за науковими інтересами та ефективно комунікувати з ними; знаходити наукові та викладацькі вакансії.
- ◆ Уміння користуватися та використовувати у своїй професійній діяльності онлайн-платформи для публікації наукових праць.
- ◆ Уміння оформлювати списки використаних наукових джерел для оприлюднення в Інтернет-мережі.
- ◆ Уміння синхронізувати посилання на наукову літературу та автоматизувати процес оформлення бібліографічних джерел у різних стилях (APA, IEEE, Harvard) при підготовці наукових праць.

Опис

Особливі можливості універсальної інформаційно-аналітичної системи «Бібліометрика української науки», яка використовує бібліометричні показники та бібліометричні профілі для аналітичного та експертного оцінювання результатів професійної діяльності науковців і дослідницьких установ.

Компетентності

Формування цілісного уявлення про наукометричну систему України, що дозволить точніше орієнтуватись в інформаційних ресурсах та сервісах досліджуваної предметної області та використовувати результати наукометричних показників (індексів) публікаційної діяльності, цитування, рейтингування та ін. з вітчизняних та міжнародних баз даних Google scholar, Scopus, Web of Science

Опис

- ◆ Індивідуальні бібліометричні профілі науковця (Google Scholar, ORCID, Scopus, Web of Science) як декларація про наукову діяльність у діджиталізованому просторі.
- ◆ Створення, наповнення та коригування профілів.
- ◆ Перенесення метаданих наукових публікацій в зручний спосіб. Синхронізація передачі інформації між особистими профілями.

Компетентності

- ◆ Вміння представляти власні наукові доробки.
- ◆ Вміння правильно представляти організацію в особистому профілі.
- ◆ Вміння якісно оперувати метаданими власних публікацій.

Рис. 5. Компетентності та вміння наукового та науково-педагогічного працівника

Навколо науковий ринок майорить появою нових компаній не лише щодо підготовки текстів наукових досліджень, але й їх просування, зокрема: надання редакційних послуг, оформлення наукового апарату, приведення тексту до вимог, коли, де і що публікувати, просування по різного роду рейтингам, проходження стажування і мобільності, написання грантів, ліцензійних та акредитаційних справ, актуальної інформаційної бази даних науковців, яких можна залучати до створення спеціалізованих вчених рад, редакційних колегій тощо, надання консультаційних послуг щодо порядку захистів та підготовки документів для їх проходження, ведення сторінок науковців на різного роду академічних веб-сайтах – з науковими профілями (Google Scholar, ORCID, Publon, Scopus) (див. рис. 6).

Рис. 6. Приклад комерційних послуг у сфері підготовки кадрів вищої кваліфікації

Четвертий етап 2022 – період повномасштабного вторгнення призвів до масового заповнення ліцензійних обсягів, руйнація інфраструктури та іміджу науковця, зміна пріоритетів наукових досліджень, появи взаємовиключаючих нормативних документів. Зокрема, не зрозумілим є прийняті рішення, що до здобувачів наукового ступеня доктора філософії про обов’язковість захистів в межах строку навчання, та ігнорування постанови про відтермінування строків на період воєнного стану.

У період реформ сформувалася багаторівнева система внутрішнього забезпечення якості освіти:

– Ректорат, Вчена рада університету, Наглядова рада формують стратегію розвитку та зобов’язані здійснювати моніторинг та менеджмент системи забезпечення якості освіти, ведення нормативних документів, відкриття та закриття ОП.

– **Навчально-методичний відділ забезпечення якості вищої освіти** здійснює внутрішній аудит ОП, проводить консультації для гарантів та організовує діяльність Школи гарантів.

– **Навчальний відділ** проводить планування, організаційно-методичне забезпечення, контроль за організацією освітнього процесу.

– **Відділ технічних засобів навчання, Центр інноваційних технологій та комп'ютерного тестування** забезпечує впровадження сучасних інформаційних технологій, організовує навчання, підвищення кваліфікації НПП.

– **Науково-дослідна частина** організовує і здійснює менеджмент науково-дослідної діяльності ЗО.

– **Відділ охорони праці** проводить моніторинг безпечності освітнього середовища ЗВО.

– **Відділу міжнародних зв'язків** – сфера міжнародної діяльності.

– **Відділ молодіжної політики та соціальної роботи** координує діяльність органів студентського самоврядування.

– **Декан, деканат, вчена рада, науково-методична рада, студентська рада факультету, зовнішні стейкхолдери** здійснюють впровадження та щорічний моніторинг ОП.

– **Випускова кафедра, гарант, НПП, роботодавці** проводять реалізацію, поточний перегляд та моніторинг ОП.

ВИСНОВОК

Таким чином, розпочинаючи з 2016 року Україна перестала здійснювати підготовку науковця, а стала надавати освіту третього рівня. Така думка має цілком реальні підстави для існування і у найближчому майбутньому плачевні наслідки. Беззаперечним є те, що попередня була морально застаріла, але нинішня реформа призвела до фактичної її ліквідації.

Найбільш шкідливим є:

– збільшення освітнього компоненту в системі підготовки наукових кадрів з 3 кредитів до 60 кредитів;

– ліквідація можливості залучення до підготовки наукових кадрів через наукове керівництво фахівців практиків не з системи освіти;

– жорстка вимога захисту дисертації в межах навчання в аспірантурі;

– поява такого явища як «оксентизм», який морально знецінив статус науковця;

– спрощення процедури захисту. Майже відсутнє фінансування наукової сфери

Слід змінювати всю парадигму освітньої політики:

- від ставлення до викладача;
- відкриття спеціальностей і забезпечення ринку праці»
- зміни свідомості, що не всі у цій країні повинні мати вищу освіту, а хто без неї теж лишається людиною;
- розділити педагогічну, освітянську траєкторію і наукову;
- провести безсторонній аудит, наскільки і з якою ефективністю здійснюється проголошений курс на інтеграцію системи освіти та наукових досліджень у загальноєвропейській і світовий науково-освітній простір⁴⁴;
- враховувати власний історичний досвід, адже те, що сьогодні світ має, він має завдяки цивілізаційному поступу який здійснювався впродовж століть;
- зважати на менталітет – ми останні століття виховувалися між західної і східною культурою;
- не забувати про реальність сьогодення, яка абсолютно далека від того, що є в США чи ЄС;
- не боятись і не соромитися власного продукту (культурного, економічного, наукового).

АНОТАЦІЯ

У роботі здійснюється аналіз розвитку сфери підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні. Проаналізовано діючі національні нормативні та законодавчі документи які впливаю на розвиток науки та загальноєвропейські концепції у цій сфері. Увага звернена суперечливість норм які стали з'являтися останнім часом, що не призводить, у свою чергу, до чіткості й прозорості шляхів проведення реформ в освітньо-науковій сфері. Зокрема акцентовано увагу на те, що наріз відсутнє чітке розуміння таких понять як «західна модель» та «євроінтеграція в загальноосвітній простір». Оскільки в Європейському союзі йде процес вироблення загальноєвропейських стандартів.

Якщо мова ведеться про інтеграцію української вищої школи у загальносвітове співтовариство, то тут слід теж чіткіше формулювати поняття, оскільки як видно з дій МОН за основу реформованою структури управління діяльності вищих навчальних закладі взято модель США, однак нормативний і понятійний апарат базується на рішеннях освітніх структур Європи, таким чином ми

⁴⁴ Не допустити колапсу української науки. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» 29.03.2021 <http://1-12.org.ua/2021/03/29/4232>

можемо говорити не про євроінтеграцію, а про євроатлантичну інтеграцію

У наслідок проведеного дослідження виокремлено чотири етапи становлення системи підготовки фахівців вищої кваліфікації: перший етап 1991–1999; другий 1999–2016; 2016–2022; 2022– по даний час.

Окрема увага звертається на проблему академічної доброчесності – її становлення, розвиток та перспективи вирішення. Адже цю проблему не можна вирішити лише нормами та законами, вона має вагому моральну складову, і на це теж потрібно звертати увагу. Виховувати здобувача освіти та суспільство таким чином, щоб академічна недоброчесність була неприпустимим явищем перш за все з моральної точки зору.

Автор робить прогноз, що кількість наукових та науково-педагогічних працівників катастрофічно зменшуватися, що у свою чергу призведе до голоду на наукові кадри.

Ключові слова: реформа, освіта, наука, науково-педагогічний працівник, здобувач освіти, вища школа, академічна доброчесність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парусінський Я. Ізольованість українських вишів. Європейські акценти. 2010. № 7. С. 1-8.

2. Byrne J., Jørgensen Th., Loukkola T. Quality Assurance in Doctoral Education – results of the ARDE project [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.eua.be/Libraries/Publications_homepage_list/EUA_ARDE_Publication.sflb.ashx.

3. Академічна доброчесність. <https://lma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/plagiat-yak-problema-akademichnoyi-dobrochesnosti-shlyahy-podolannya.pdf>

4. Артем Артюхов, кандидат технічних наук, доцент, старший дослідник, керівник Групи сприяння академічній доброчесності Сумського державного університету, член Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, міжнародний інженер-педагог (Ing.Paed.IGIP), координатор модуля Жана Моне «AICE – With Academic integrity to EU values: step by step to common Europe».

5. Бахрушин В. Академічний плагіат і самоплагіат в науці та вищій освіті: нормативна база і світовий досвід. Опубліковано 07.02.2018 <http://www.education-ua.org/ua/articles/1128-akademichnij-plagiat-i-samoplgiat-v-nautsi-ta-vishchij-osviti-normativna-baza-i-svitovij-dosvid>

6. Бахрушин В. Українська освіта у європейському вимірі: Деякі дані. <http://education-ua.org/ua/tsifri-i-fakti/668-ukrajinska-osvita-u-evropejskomu-vimiri-deyaki-dani>

7. Вавіліна Н. Підготовка наукових кадрів як основа формування інтелектуального капіталу країни. Наука, технології, інновації. 2019, № 4. С. 16–27.

8. Закон України «Про вищу освіту» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

9. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

10. Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

11. Ісакова Н. Відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації України: глобальні та національні виклики. Science and Science of Science. 2020. № 1 (107). С. 84–107.

12. Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

13. Малицький Б. Проблема об'єктивного оцінювання якості роботи дослідника https://zn.ua/ukr/science/boris-malickiy-problema-ob-yektivnogo-ocinyuvannya-yakosti-roboti-doslidnika-vihodit-daleko-za-mezhi-sproshenih-naukometrichnih-indeksiv-256941_.html

14. Наказ МОН України від 25.01.2021 р. «Про затвердження форм документів про вищу освіту (наукові ступені) та додатка до них, зразка академічної довідки» <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-form-dokumentiv-pro-vishu-osvitu-naukovi-stupeni-ta-dodatka-do-nih-zrazka-akademichnoyi-dovidki-zareyestrovaniy-v-ministerstvi-yusticiyi-ukrayini-29-sichnya-2021-roku-za-12235744>

15. Напрошвілі Г. Проблеми та перспективи розвитку системи вищої освіти в країнах ЄС. Modern Science – Moderní věda. 2020. – № 3. С. 113–118.

16. Науковці Британії з'ясували причини абсурдних відкриттів «британських вчених». <https://hromadske.ua/posts/naukovtsi-brytaniiziasuvaly-prychyny-absurdnykh-vidkryttiv-brytanskykh-vchennykh>

17. Не допустити колапсу української науки. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» 29.03.2021 <http://1-12.org.ua/2021/03/29/4232>

18. Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни та розвитку: Болонський процес 2020. <https://www.tempus.org.ua/uk/vyshha-osvita-ta-bolonskyj-proces/informacijno-analitychni-materialy/202-nova-dinamika-vishhoji-osviti-i-doslidzen-dla-socialnih-zmin-ta-rozvitku-bolonskij-proces-2020.html>

19. Освіта, наука, наукові дослідження під час воєнного стану : Колективна монографія. Рига, Латвія : «Baltija Publishing», 2022. – 374 с. : іл.

20. Панфілов О., Савченко О., Освіта як чинник забезпечення національної безпеки держави. Політологія. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. № 1 (48) 2021. С. 157–159.

21. Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки. <https://mon.gov.ua/ua/prapro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-poryadok-vidrahuvannya-pererivannya-navchannya-ponovlennya-i-perevedennya-osib-yaki-navchayutsya-u-zakladah-vishoyi-osviti-takozh-nadannya-yim-akademichnoyi-vidpustki>

22. Постанова Кабінету Міністрів України з питань підготовки та атестації здобувачів наукових ступенів № 502 від 19 травня 2023 р.,

23. Постанова КМУ від 23.03.2016 № 261 «Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

24. Постанова КМУ № 309 від 1 березня 1999 р. «Про затвердження Положення про підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-99-%D0%BF#Text>

25. Про роз'яснення окремих положень постанови Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/atestatsiya-kadriv-vyshchoi-kvalifikatsii/2023/11/01/Pro-rozuyasnennya-okremykh-polozhen.post.KMU.vid.12.01.2022-44.pdf>

26. Регейло І. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття: монографія. К.: Освіта України, 2014. 704 с.

27. Регейло І. Тенденції докторської підготовки в європейському освітньому просторі. https://chtyvo.org.ua/authors/Reheilo_Iryna/Tendentsii_doktorskoi_pidhotovky_v_Yevropeiskomu_osvitnomu_prostori/

28. Спірін О., Носенко Ю., Яцишин А. Сучасні вимоги і зміст підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Інформаційні технології і засоби навчання, 2016, Том 56, № 6. С. 219–239.

29. Фаст О. Тенденції інноваційного розвитку докторської освіти в європейському просторі вищої освіти. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 92. 2020. С. 96–102.

Information about the authors:

Kushpetiuk Olena,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, deputy director of educational work of the Separate structural subdivision of the Open International University of Human Development “Ukraine” Lutsk
Institute of Human Development
45–17, Potebni str., Lutsk, Volyn region, 112233, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5945-2288

Filipovych Myroslava,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student of Lesya Ukrainka Volyn National University,
13, pr. Voli, Lutsk, 43000, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3220-6746